

R. ŠERPITYTĖ

NORMATYVUMAS TEISĖS SAMPRATOJE IR H. KELZENO TEISĖS TEORIJA

Ikikantinio laikotarpio filosofinė sąmonė buvo persiėmusi tikėjimu gamtotyra ir jos metodais. Gamtamokslinis mąstymo modelis čia laikomas universaliu, tinkančiu tiek gamtos, tiek socialinių reiškinių aiškinimui: socialinė būtis, visi jos reiškiniai prilyginami gamtamokslinio žinojimo objektams. Visi žmogiškosios būties „parametrai“, visas kultūros pasaulis, taip pat dorovė ir teisė objektyvinamos ir tampa savarankiška realybe, žmogui išoriškomis „duotybėmis“.

Socialinės problematikos gnoseologinio interpretavimo reikšmingas aspektas yra tas, kad pats socialinio gyvenimo galimybės klausimas siejamas su teisės prigimties atskleidimu, pažinimu. Racionalistinės nuostatos rėmuose aiškinant teisės prigimtį (suprantant ją kaip bendrą valią), nepavyko jos pagrįsti natūralia (gamtine) žmogaus prigimtimi. Socialinio gyvenimo būtinybė tiesiogiai neišplaukė nei iš savanoriškos atskirų valių pusiausvyros (H. Grocijus), nei iš protojėgos apribojimo (T. Hobsas). Šiuo atžvilgiu teisės teorija naujaisiais amžiais patyrė tą pačią neįveikiamą prieštarą tarp racionalizmo ir natūralizmo (empirizmo) kaip ir visa to laikotarpio socialinė filosofija.

Išvada, kurią padarė naujųjų amžių filosofija, įsisąmoninusi šią prieštarą, buvo radikali. To, kas žmogaus gyvenime yra privalu, negalima pagrįsti esamybės faktais; iš to, kad kas nors yra, neišplaukia, kad tai turi būti (D. Hiumas). Metodologinė šios išvados reikšmė yra ta, kad iš teorinio pažinimo rezultatų visuotinio pobūdžio neišplaukia jų imperatyvumas. Taip buvo pasikėsinta į universalistines gnoseologijos pretenzijas.

Gamtamoksliniame pasaulėvaizdyje nėra reflektuotai suvokiama priešara tarp esamybės ir privalomybės. Tačiau marksizmo požiūriu tai reiškia, kad ir pačios socialinės tikrovės, žmonių praktinio gyvenimo prieštaravimai dar nėra įgavę tokio masto, kuris visiškai apnuogintų neatitiktumą tarp faktinio žmonių elgesio ir socialinių normų reikalavimų. Tai yra, visuomeninė tikrovė dar nėra pasiekusi tokio susvetimėjimo, kuriam esant, atskiras žmogus ne tik išskirtų save iš visuomenės, priešpriešintų save pastarajai, bet ir visa socialinė tikrovė jam atrodytų brutali jėga, kuri nesiskaito su žmogaus elgesiu, kylančiu iš praktinių poreikių ir

primeta jam deramo, privalomo elgesio etaloną. Kol kapitalistiniai visuomeniniai santykiai dar tik formuojasi, kol nuosavybės santykiai nėra įgavę totalumo, teisės normų sistemos socialinio teisingumo pripažinimas, tarpininkaujant teorijai, t. y. teoriškai pagrindžiant atitinkamus teisinius principus, realizuojamas tarytum nepriklausomai nuo esybės — privalomybės prieštaros. Teorinis protas atrodo visagalis, aiškindamas privalomybės prigimtį (gamta, dievas), kol nepradeda ryškėti specifiskai žmogiška, praktinė šios sefos prigimtis. Taigi kol esybės ir privalomybės priešara filosofijoje nėra pradėta suprasti kaip iš praktinio žmonių gyvenimo kylanti, minėtų sričių derinimas yra tik objektyvus teisinės sąmonės aspektas.

I. Kanto kritinė filosofija buvo gamtamokslinio mąstymo ribotumo įsisąmoninimas. Pripažinęs teorinio proto bejėgiškumą, aiškinant žmogaus praktinį gyvenimą, I. Kantas apriboja mokslinio pažinimo galimybes reiškiniių, empirijos sritimi. Praktinis žmogaus elgesys tampa neprieinamu teoriniam protui. Žmogaus elgesio apibrėžimą, numatymą, koku šis elgesys privalo būti, I. Kantas priskiria praktinio proto kompetencijai. Kartu pasakoma, kad žmogaus dorybė, teisingumas priklauso ne nuo teorinio pažinimo rezultatų, o yra sąlygojami praktinio proto postulatų. Taigi ypatinga žmogiškumo reišimosi sfera — tikslų viešpatija — I. Kanto filosofijoje tampa „išvaduota“ iš mokslo „globos“.

Vėlesnė filosofija skirtingai įsisąmonino tą interpretavimą, kurį I. Kantas teikė mokslui. Natūralizmas suabsoliutino empirinį aspektą moksle „sugamtintai“ aiškindamas ir socialinę tikrovę; humanistiškai orientuota filosofija, priešingai, akcentavo gamtos ir socialinių (kultūros, dvasios) mokslų skirtumą.

Taigi XIX amžius ir teisės teorijai iškėlė alternatyvą. Iš vienos pusės, ji galėjo būti mokslu, analogišku gamtos mokslams — tokiu, kurio objektas yra teisės reišimosi sfera, vadinasi, galėjo būti mokslu, atsiribojančiu nuo to, kas slypi už šios sferos, t. y. vertybiškai neutraliu tikrovės atspindėjimu. Pozityvios teisės objektyvus egzistavimas sveikam protui atrodė esąs pakankamas argumentas tokiai teisės teorijos interpretacijai. Teisės prilyginimo gamtamokslinio žinojimo objektams galimybę (nors ir neišvystytą) kai kurie autoriai išvelgė dar I. Kanto filosofijoje¹. Be abeje, tokia teisės prigimties pagrindimo galimybė negalėjo būti realizuota I. Kanto filosofijoje, neturincioje nieko bendro su sveiko proto

¹ Pvz., V. Asmusas I. Kanto etikos apžvalgoje rašo: „Mokymo apie teisę vystyme galima aptikti analogiją su mokslų pagrindimu „Grynojo proto kritikoje“. Teisės sąvoką Kantas gretina ne su grynai filosofinėmis sąvokomis, o su tokiomis sąvokomis, kaip substancija ir priežastis, kurios yra susijusios su moksliniu pažinimu. Kaip teisingai yra pastebėjęs B. Kistiakovskis, Kantas teisės sąvoką „turėtų pripažinti lyg ir kategorija, pagrindžiančia empirinį teisės mokslą“. Galų gale toks požiūris išplaukia iš kantiškojo teisės apibrėžimo. Tačiau įgyvendinti to požiūrio Kantas negalėjo: jo bandymai nurodant filosofinį teisės pagrindą pasizymi svyravimais ir prieštaravimais. Jis tuo pat metu ir pajungia „teisę etikai, ir siekia padaryti jas vieną nuo kitos nepriklausomas“. — *Асмус В. Этика Канта // Кант. Сочинения. — М., 1965. — Т. 4(1). — С. 48—49.*

nuostata. Toji galimybė maksimaliai tapo išnaudota pozytyvistiniuose teisės tyrinėjimuose.

Antra vertus, atkreipiamas dėmesys ir į tą faktą, kad teisėje glūdi vertinimas. Realus, tikro žmonių elgesio tyrinėjimas, jų poelgių priežasčių nustatymas savaime neturi net teisės reiškinių tyrimo statuso. Realus elgesio neįmanoma teisiškai interpretuoti, nevertinant jo tam tikros idealios normos požiūriu. Vadinasi, teisinę prasmę realiam žmonių elgesiui gali suteikti tik tam tikra teisės norma, kuri imanentiškai neglūdi faktiniame žmonių elgesyje ir todėl ten pažinimo negali būti aptikta. Kitaip tariant, iš faktinio žmonių elgesio negalima tiesiogiai išvesti privalomų elgesio taisyklių. Tai reiškia, kad filosofijoje imamas reflektuotai suvokti esybės bei privalomybės sričių atsiskyrimas. Tačiau kokia šios privalomybės sferos prigimtis? Neokantininkų požiūris šiuo atžvilgiu — radikalus. Privalomybė — atskiras vertybių pasaulis, į kurį moksliniam pažinimui kelio nėra. Vertybės objektiškai neinterpretuojamos ir dėl to neprieinamos moksliniam pažinimui. Tačiau minėtas požiūris vaizdžiai demonstravo privalomybę esant pačia teisės esme. Todėl moksliskai orientuota teisės teorija nenugalėjo pagundos įžengti ir į šią jai uždraustą žemę.

Kaip bandymas atverti moksliniam pažinimui kelią į šią privalėjų sferą XX a. viduryje atsiranda H. Kelzeno normatyvistinės teisės teorija. H. Kelzeno teisės teorijoje klasikinė pozytyvizmo programa tapo papildyta Marburgo mokyklos neokantininkų gnoseologijos principais. Taigi H. Kelzeno išeities pozicijoje bandoma suderinti du pagrindinius minėtų mokyklų principus. Iš vienos pusės, remiamasi objektyviu pozytyvios teisės egzistavimu. Tačiau skirtingai nuo klasikinių pozytyvistinių teisės teorijų, H. Kelzenas jau aiškiai supranta, kad pozytyvaus teisės egzistavimo fakto pripažinimas nepakankamas ir neišvaduoja teoretiko nuo tam tikros interpretacijos, t. y. reikalauja išskirti esminį teisės požymį, kaip jos egzistavimą patvirtinantį „faktą“. Iš kitos pusės, atkreipiamas dėmesys į tai, kad teisės atžvilgiu yra galimi skirtingi gnoseologiniai išeities taškai (esybės ir privalomybės, *Sein* ir *Sollen* kaip kažkiek savitų pažinimo sričių skyrimas).

Minėtų pradinių teorijos konstravimo principų derinimas H. Kelzeno koncepcijoje bandomas pajungti programiniam tikslui — „išvalyti“, „išgryninti“ teisės teoriją nuo vertybinės įtakos. Kaip minėta, H. Kelzenas šią programą bando įgyvendinti privalomybės sferą pajungdamas mokslinei kontrolei, manydamas, kad tokiu būdu ir galima išvaduoti privalomybės sferą nuo vertybinių „priemaišų“. Taigi H. Kelzeno teisės teorija pretenduoja būti pozytyviu mokslu. „Grynoji teisės teorija yra pozytyvios teisės teorija ir todėl ji yra tam tikra prasme apribota savo objekto, — rašo H. Kelzenas. — Jos uždavinys yra atsakyti į klausimą, kuo ir kokia yra teisė, o ne <...> kokia teisė turi būti arba koku būdu ji turėtų atsirasti. Grynoji teisės teorija yra teisės mokslas, o ne teisės politika“².

² Kelsen H. Reine Rechtslehre. 2. Aufl. Wien, Franz Deuticke, 1960.— S. 3.

Tačiau bandymas šią pozityvią programą suderinti su neokantininkų gnoseologija slepia savyje vieną prieštarą. Mat vienu atžvilgiu pozityvizmas neabejotinai yra gamtamokslinės mąstysenos restauravimas — jame vėl atgimsta objektyvuojanti nuostata³. Tuo tarpu esamybės ir privalomybės (Sein ir Sollen) sričių skyrimas yra gnoseologinis, šios sritys viena kitos atžvilgiu objektiškai negali būti atribotos. Taigi H. Kelzenas savo teorijoje bando minėtos objektyvinančios nuostatos atsisakyti.

Teisės problemą H. Kelzenas formuluoja ne kaip būties, o kaip pažinimo problemą. Kartu manoma, kad nereikia svarstyti, ar teisės mokslas turi būti empirinis, realus, teorinis, t. y. mokslas apie realybės reiškinius, ar praktinis, idealus, metafizinis, t. y. apie normas, įstatymus. Tai yra pripažįstama galimybė tyrinėti ir realų teisinį reiškinį (tai — eksplikatyvių mokslų, tokių kaip sociologija arba psichologija, sritis), ir teisę kaip normą (privalomybę). Pastarąjį uždavinį turinti įgyvendinti dogmatinė jurisprudencija, arba grynoji teisės teorija. Taigi H. Kelzenas siekė teisės pažinimo vienybės, nubrėždamas eksplikatyvių ir normatyvių mokslų ribas, tačiau reikalaujamas dogmatinei jurisprudencijai išskirtinio vaidmens ir kartu sutapatindamas teisinį požiūrį su normatyviniu.

Esamybės ir privalomybės sričių ryšys H. Kelzeno sistemoje yra nusakomas normos apibūdinimu — atsakydamas į savo paties iškeltą klausimą, kas „faktinei dalykų padėčiai“ — (elgesio) *aktui* — suteikia objektyvią prasmę, H. Kelzenas teigia, kad tai atliekanti *norma*. *Norma* suteikianti (elgesio) *aktui* tam tikrą teisinę prasmę tuo būdu, kad (elgesio) *akto* teisinė prasmė gali būti apibrėžta tik ta *norma*. Taigi norma veikianti kaip apibrėžimas, kaip teisinės prasmės schema⁴. Toks yra normos apibūdinimas esamybės sferos (*akto*)⁵ atžvilgiu.

Tačiau kad norma galėtų būti minėto pobūdžio sąsaja tarp esamybės ir privalomybės (Sein ir Sollen) sričių, turi būti apibrėžta jos vidinė reikšmė, toji, kuri teikiama normai *Sollen* srityje. Tai yra kyla klausimas, kuo yra norma kaip specifinis dogmatinės jurisprudencijos, grynosios teisės teorijos objektas. Bandydamas nenusižengti savo koncepcijos prielaidai (objektiškai neinterpretuoti *Sollen* srities), H. Kelzenas normą supranta kaip privalėjimą, t. y. esminiu teisės bruožu laiko normatyvumo požymį, privalomą, imperatyvinį jos pobūdį.

Normatyvumas yra teisės savimonės tam tikras aspektas, daugiau ar mažiau būdingas tradicinei ikimarksistinei teisės filosofijai. Jis reiškia, kad teisė yra suprantama kaip tam tikra apibrėžtų normų sistema. Tačiau normatyvistinę nuostatą tiek žmonių elgesio, tiek teisės sampratos atžvilgiu plėtojant tradicinės filosofijos rémuose apeliuojama į tam tikrų nustatytų normų turinį. Tai reiškia, kad visuomeniniai santykiai ideologinę sankciją įgyja ne teoriškai „atskleidžiant“, „įrodant“ tam tikrą visuotinį visuomeniškai reikšmingų vertybių turinį, o tiesiog paskelbiant

³ Zr. *Sezemanas V.* Sokratas ir savęs pažinimo problema // Dorovė ir tradicijos.— V., 1984.— P. 331—332.

⁴ Zr. *Kelsen H.* *Reine Rechtslehre*.— S. 4—5.

⁵ H. Kelzenas skiria esamybės sferoje normą kaip aktą ir kaip minties turinį.

tų vertybių turinį neginčijamu, pakeičiant teorinį požiūrį praktiniu. H. Kelzeno teisės teorija yra kilusi iš kitokių praktinių visuomeninių poreikių įsisąmoninimo. Atviras praktinio požiūrio deklaravimas H. Kelzenui yra be abejonės svetimas.

Taigi H. Kelzenui teisės teorija yra išvystymas tokių teorinių prielaidų, kurios rodo esant įsisąmonintą būties ir privalėjimo prieštarą. Bet praktinė dirva, iš kurios kyla H. Kelzeno teisinis normatyvizmas, yra vis didesnį susvetimėjimo mastą įgyjantys kapitalistiniai visuomeniniai santykiai, nuosavybės santykių įsiskverbimas į pačias „privačiausias“ žmogaus gyvenimo sferas, tam tikras nuosavybės santykių totalumas. Kai minėta esaties ir privalomybės priešara yra įsisąmoninta teoriškai, tai visuomeniniai santykiai teisingumo sankciją gali įgyti ne ignoruojant esaties ir privalomybės konfliktą, o nustatant tarp šių sferų ryšį, t. y. socialinių problemų įsisąmoninimo filosofijoje laipsnis ir pobūdis tam tikra prasme nulemia ir teorinį „arsenalą“, kuriuo ji gali pasiremti, teoriškai pagrįsdama, sankcionuodama visuomeniškai reikšmingas vertybes. Todėl pagrindinis H. Kelzeno koncepcijos bruožas ir yra abi minėtas sferas vienijančio pagrindo ieškojimas bei to pagrindo prigimties nustatymas. Iš kitos pusės, susvetimėjusių socialinių santykių atsiradimas, kartu pagimdęs ir ideologinės socialinės tikrovės išraiškos būtinumą, kaip žinoma, kilo dėl privatinės nuosavybės ir mainų atsiradimo, sąlygojusių privataus asmens ir visuomenės interesų išsiskyrimą. O tai reiškia, kad ideologijos socialinio reikšmingumo, arba, kitaip tariant, ideologinio socialinės tikrovės atspindėjimo sfera sutampa su tais socialinio gyvenimo aspektais, kuriuose tam tikru istoriniu laikotarpiu reiškiasi minėtas individo ir visuomenės santykio problematiškumas. Išsivysčiusioje kapitalistinėje visuomenėje visa išorinio normatyvinio žmonių elgesio reguliavimo sfera atvirai konfliktuoja su privačia žmonių gyvenimo sfera. Vis labiau išryškėja socialinių jėgų svetimumas, jų nepavaldumas žmogui, socialinės padėties atsitiktinumas žmogaus atžvilgiu. Todėl problematiška tampa pačios normatyvinio žmonių elgesio reguliavimo sferos prigimtis, o tuo pačiu ir jos ryšys su realiu praktiniu žmonių elgesiu.

Grįžtant prie normatyvumo sampratos H. Kelzeno teisės teorijoje ir šios sampratos reikšmės esamybės ir privalomybės ryšio nustatymui, reikia pasakyti, kad toji samprata nedaug ką bendra turi su minėta klasikine normatyvistine nuostata. Nuo šios nuostatos linkęs atsiriboti ir pats H. Kelzenas. Normatyvumo sampratą išreiškiančios atsilėtimo sąvokos apibūdinimą H. Kelzenas supriešina klasikinės filosofijos privalėjimo sąvokai, kurią jis vadina „metafizine“. H. Kelzenui privalėjimas yra ne transcendentinė sąvoka, o tik abstrakti⁶. Taigi normatyvumo sampratą išreiškianti privalėjimo sąvoka yra grynai formali.

⁶ „Privalėjimo sąvoka yra reikalinga apimti ir apibrėžti tam specifiniam būdai, kuriuo pozityvi teisė susisieja su faktine dalykų padėtimi (situacija) <...> aišku, kad tas sąryšis nėra priežasties ir pasekmės sąryšis <...>

<...> Kai tvirtinama, kad, esant vadinamajam teisės pažeidimui, „privalo“ atsirasti pasekmė, tai žodis „privalo“ išreiškia teisės sąvoką ta specifine prasme, kuria teisės nor-

Tokia formalia privalėjimo prigimtimi H. Kelzenas grindžia ne tik atskirai paimtos teisės normos sampratą. Jo koncepcijoje formalus loginis privalėjimas yra visą teisės normų sistemą konstituojantis veiksnys. Kitaip tariant, tam tikra funkcionuojanti teisės normų sistema H. Kelzenui yra tarpusavyje hierarchiškai loginiais privalomybės ryšiais susieta normatyvinė tvarka⁷. Teisės normų sistemos vienybės pagrindas ir šaltinis yra žmogaus sąmonės betarpiškai postuluojuama pagrindinė norma (Grundnorm)⁸. Ji irgi loginės prigimties kategorija, neturinti jokių vertybinių priemaišų.

Teisėje susvetimėjimas pirmiausia reiškiasi tuo, kad ji palaiapsniui vis daugiau „savarankėja“ (K. Marksas). Šiuo atveju žmonių elgesio normatyvinio reguliavimo sfera yra suvokiama kaip privalomybės sritis, tačiau savarankiška pačių žmonių atžvilgiu, o ne kaip tam tikrą žmonių valios išraiška ir žmoniškų tikslų tam tikro realizavimosi sritis. Taigi H. Kelzeno teisės teorija, traktuojanti juridinį privalėjimą grynai formaliai, yra tipiška susvetimėjimo teisėje išraiška, atitinkanti kapitalistinių visuomeninių santykių prigimtį.

Teoriškai grindžiamos H. Kelzeno teisės koncepcijos gyvybės lastelė yra privalėjimo problema. Bet priskirdamas privalomybei loginę būtį, pripažindamas privalomybės sferos primatą prieš esamybę, prieš faktinių žmonių gyvenimą, H. Kelzenas suteikia jai nuo žmonių praktinio gyvenimo atplėstos, savarankiškos išorinės „būties“ pobūdį. Normatyvumo požymio teisės sampratoje išskyrimas minėto požymio laikymas esminiu teisės sampratos aspektu tarnauja H. Kelzeno teorijoje ne tik argumentu, pagrindžiančiu formalią teisės prigimtį, bet ir patvirtinimu, kad faktiniai žmonių santykiai teisinį aspektą įgyja tik tam tikros egzistuojančios teisės normų sistemos dėka. Tačiau normatyvumo požymio teisės sampratoje išskyrimą ir jo pripažinimą esminiu teisės sampratos bruožu lemia ne pats normatyvinis visuomeninių santykių pobūdis, o K. Markso žodžiais tariant, jų pasisavinimo, sąlygojamo privatinės nuosavybės santykių, pobūdis, t. y. pats susvetimėjęs socialinės tikrovės turinys.

Normatyviškai sureguliuoti visuomeniniai santykiai, iškreiptai atspindėję buržuazinėje sąmonėje, įgyja loginio privalėjimo prigimtį. Šis privalėjimas yra anonimiškas žmogiškos valios atžvilgiu, todėl jame ištirpsta normatyvinių visuomeninių santykių klasinis turinys. Teoriškai „įveikdama“ esamybės ir privalomybės sferų prieštarą kartu laikydama minėtų sferų konfliktą esant tariamu, o ne kylančiu iš paties praktinio gyvenimo prieštaravimų, H. Kelzeno teisės teorija praranda moksliskumo statusą ir įgyja ideologinį, t. y. egzistuojančios visuomenės santykius sankcionuojantį pobūdį.

moje susilieja teisinis sąlygotumas ir teisinė pasekmė. Tokio pobūdžio teisės sąvoka yra grynai formali ir tuo iš principo skiriasi nuo <...> transcendentinės teisės idėjos“.— *Kelsen H. Reine Rechtslehre*.— S. 105.

⁷ Žr. ten pat.— P. 196—197.

⁸ Žr. ten pat.— P. 196—197, 200—201.